

# Jurkiewicz, Jan

---

„Pamiż krajowasciu i nacyjanalnaj idejaj. Polski ruch na biełaruskich i litouskich ziemiach 1864–1917 g.”, Aleksandr F. Smalanczuk, Grodno 2001 : [recenzja]

---

Przegląd Historyczny 94/2, 234-236

---

2003

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

skich). Zresztą sam autor dostrzega, że zmiany dokonywały się powoli i objęły tylko wybrane dziedziny życia gospodarczego. „Pęknięcie” opisu przyczyniło się zaś do niepotrzebnych powtórzeń.

Można też mieć kilka zastrzeżeń do niedokładnej korekty (o ile takowa miała miejsce, gdyż w stopce redakcyjnej brak o niej informacji), jak bowiem inaczej wytłumaczyć wszelkie pomyłki i literówki, np. Łabę pomylono z Łebą (s. 394–395). Można również wyrazić zdziwienie, że mylnie nazwano koleje lokalne (*Kleinbahn*) kolejkami wąskotorowymi (s. 172–176), co jednak może być już winą autora, a nie korektora. Zdarzają się również potknięcia językowe w przytaczaniu niemieckich cytatów (np. s. 34, przyp. 10; s. 35, przyp. 12), czy też nieprzetłumaczenie skrótu *Frh.* (= *Freiherr*) na „baron” (podpis do il. 2 po s. 64).

Zasygnalizowane problemy nie powinny jednak przysłaniać faktu, że mamy do czynienia z dziełem, które przysłuży się lepszemu poznaniu przeszłości Pomorza. Na podkreślenie zasługuje przede wszystkim zebranie przez autorów imponującej podstawy źródłowej. W ogóle znacznym walorem pracy wydaje się wykorzystanie bardzo szerokiej gamy źródeł: od tych o charakterze lokalnym, np. akta miasta Kołobrzegu, aż po źródła o charakterze ogólnokrajowym, pruskim. Trzon stanowią tak charakterystyczne dla tego okresu źródła drukowane, szczególnie gdy chodzi o zagadnienia związane z gospodarką i procesami społecznymi, np. z dziedziny demografii. O jakości i sumienności autorów świadczy nie tylko wykorzystanie źródeł dostępnych w kraju w archiwach Gdańska, Szczecina, Koszalina, Słupska czy Olsztyna, lecz również dokładne przeanalizowanie źródeł zagranicznych, przechowywanych np. w archiwum w Berlinie–Dahlem. Zakres kwerendy w archiwum berlińskim musi budzić podziw i skłania do stwierdzenia, że mamy tu do czynienia z modelowym przypadkiem. Jakże rzadko ostatnio podobnie gruntowne badania prowadzone są przy opracowywaniu analogicznych syntez dla ziem stanowiących dawniej część Niemiec.

„Historia Pomorza” napisana została z niezwykłą starannością, cechuje ją duża szczegółowość poruszanych zagadnień dotyczących zarówno sfery ogólnej, jak i lokalnej. Mimo wszystkich uwag polemicznych i wymienionych wątpliwości praca ta zasługuje na szczególną uwagę i powinna zostać zauważona nie tylko przez osoby interesujące się problematyką pomorską. Poruszane tam zagadnienia odnoszą się bowiem w dużym stopniu także do innych ziem polskich, należących wówczas do państwa pruskiego.

Jacek Dębicki  
Tomasz Przerwa  
Sobiesław Nowotny  
Uniwersytet Wrocławski  
Instytut Historyczny

Aleksandr F. S m a l a n c z u k, *Pamięć krajowasciu i nacyjanalnej idejaj. Polski ruch na białoruskich i litowskich ziemiach 1864–1917 g.*, Grodzieski Dziażauy Uniwiersitet imia Janki Kupały, Grodno 2001, s. 320.

Aleksander S m a l a n c z u k należy do wyróżniających się naukową aktywnością historyków białoruskich młodszego pokolenia. Główny krąg jego zainteresowań stanowią dzieje Polaków na ziemiach Białorusi i Litwy w XIX i pierwszej połowie XX w. Wyniki swych badań najpełniej przedstawił w dwóch książkach: „Palaki Białorusi i Litwy u rewolucyi 1905–1907 gg.” (Grodno 2000) oraz w omawianej niżej. Podjął w niej, jako centralne zagadnienie, rolę społeczności polskiej w dziejach Białorusi w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. (s. 29). Obserwacją naukową objął pięć z sześciu tzw. guberni północno-zachodnich, pomijając kowieńską, w której zdecydowanie przeważała ludność litewska. Rozwiązanie takie nie stoi w sprzeczności z tytułem książki; wymienienie w nim ziem litewskich jest wystarczająco uzasadnione uwzględnieniem w rozprawie terenu guberni wileńskiej.

Granice czasowe pracy (1864–1917) są zasadne, choć w odniesieniu do końcowej z nich — wyznacza ją rewolucja lutowa 1917 r. — można by wskazać alternatywne daty (zwłaszcza rok 1918 lub 1921). Wśród we-

wewnętrznych cesur chronologicznych główne miejsce zajmuje rok 1907, brak zaś przełomowych lat rewolucji 1905–1906 r., co po części można wyjaśnić faktem, że temu okresowi poświęcił autor osobną książkę. Konstrukcja rozprawy odbiega od tradycyjnego schematu, co bynajmniej nie przynosi jej szkody. Po słowie odautorskim (s. 4–9), w którym postawione zostały m.in. niektóre kwestie terminologiczne, kolejne, wyodrębnione miejsce („Zamiast przedmowy”) zajmuje wnikliwa charakterystyka społeczności polskiej na Białorusi, jako „etnicznego i kulturalnego fenomenu”. Zasadnicza część książki dzieli się na dwa obszernie rozdziały (każdy z nich zawiera trzy podrozdziały), wydzielone na zasadzie chronologiczno–problemowej<sup>1</sup>. Autor wykorzystuje w swych badaniach bardzo rozległą podstawę źródłową. Główne miejsce zajmują źródła dotąd niepublikowane (akta urzędów, stowarzyszeń i instytucji, wspomnienia, korespondencja) z archiwów i bibliotek Białorusi, Litwy, Polski i Rosji. Zwraca uwagę szerokie uwzględnienie materiałów ze zbiorów Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie, dotychczas w niewielkim stopniu spenetrowanych przez badaczy. Ważne miejsce wśród wykorzystanych w pracy źródeł przypada też prasie. Autor zapoznał się z wielojęzyczną literaturą przedmiotu, łącznie z najnowszymi (z lat 1999–2001) pracami historyków polskich i litewskich.

Przed zasygnalizowaniem najważniejszych wątków i ustaleń pracy odniesiemy się do niektórych ze zgłoszonych w niej propozycji terminologicznych. Tytułowe określenie „ruch polski” trudno uznać za ścisłe, ale jego nieprecyzyjność jest najwidoczniej zamierzona, pozwala bowiem objąć nim różnorodne działania Polaków (w dziedzinie życia politycznego, społeczno–gospodarczego, religijnego i kulturalnego), motywowane ich świadomością narodową, niezależnie od tego, czy występowała ona w postaci tradycyjnej, określonej przez więzi natury historyczno–terytorialnej, czy też nowoczesnej, kształtowanej przez czynniki etniczno–kulturalne. Termin „ruch polski” sygnalizuje zarazem, że obejmowane nim działania składały się na zjawisko będące w jakiejś mierze odpowiednikiem nowoczesnych ruchów narodowych litewskiego i białoruskiego, ale zarazem wyraźnie odróżniające się od nich. Zwracając uwagę na poczucie ścisłego związku Polaków z Białorusią z rodzinnym krajem proponuje autor używanie — analogicznie do terminu „Polacy litewscy” — określenia „Polacy białoruscy”. Propozycja ta jest przekonująco uzasadniona, ale można obawiać się, że jej szersze zastosowanie skomplikuje i tak już zawiłą terminologię stosunków etnicznych i narodowościowych na ziemiach Litwy historycznej.

Smalanczuk w ślad za historykami litewskimi (Edvardasem Gudavičusem, Alfredasem Būbalauskasem, Rimantasem Miknysem) podkreślił, że miano polonizacji często stosuje się w sposób mylący na określenie zjawiska spontanicznego polszczenia się ludności litewskiej i białoruskiej. Uwaga ta jest szczególnie istotna w kontekście rozważanej w pracy kwestii pochodzenia Polaków na Białorusi i Litwie. Autor podziela pogląd ugruntowany w historiografii polskiej, a dość jeszcze odosobniony w białoruskiej, że w genezie ludności polskiej we wspomnianych krajach zasadniczą rolę odegrał proces żywiołowego polszczenia się Litwinów i Rusinów (Białorusinów); zauważa zarazem, iż proces ten nawet w dobie rozbiorów znajdował instytucjonalne wsparcie (głównie ze strony Kościoła katolickiego). Obok zjawiska rozszerzania się polskości miała też miejsce, jak zaznacza, asymilacja przybyszów z etnicznej Polski z ludnością litewską i białoruską.

Szczegółowo śledząc przemiany w położeniu i roli społeczności polskiej na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Smalanczuk podjął wiele istotnych zagadnień. Uwagę zwraca m.in. jego próba wyjaśnienia, czym była „kwestia polska” w historii Białorusi. Wnioskuje, że u schyłku XVIII i w XIX w. oznaczała ona walkę politycznej i kulturalnej elity historycznej Litwy z władzami zaborczymi „o zachowanie tradycji własnego sposobu życia — politycznego, społeczno–gospodarczego, kulturalnego i religijnego” (s. 52). Walka ta, jak stwierdza, nabrała charakteru cywilizacyjnego konfliktu, od wyniku którego w wielkiej mierze zależały dalsze losy Białorusi. Polityka rugowania polskości z ziem białoruskich i ich rusyfikacji kierowała je na wschodnioeuropejską drogę cywilizacyjnego rozwoju. Opór przeciw tej polityce oznaczał próbę przywrócenia rozwojowi Białorusi zachodniej orientacji kulturowej. Te uogólniające spostrzeżenia zasługują na szerszą dyskusję. Tu ograniczymy się do zgłoszenia wątpliwości, czy zasadne jest ostre przeciwstawianie cywilizacyjnych i kulturalnych różnic między Rosją a Europą Zachodnią w XIX w., i czy przed Białorusią stał istotnie wybór jedynie między wschodnią a zachodnią orientacją; przeszłość historyczna wskazywała, naszym zdaniem, inną

<sup>1</sup> Rozdział I, obejmujący lata 1864–1907, przedstawia w kolejnych podrozdziałach „kwestię polską” w białoruskiej historii (w końcu XVIII i w XIX w.), politykę władz carskich wobec Polaków litewskich w dobie powstaniowej i główne polskie kierunki polityczne na Litwie i Białorusi na przełomie XIX i XX w. Rozdział II (1907–1917) ukazuje „polski ruch społeczno–polityczny” w okresie wyborów i działalności III i IV Dumy oraz stosunki polsko–białoruskie i polsko–litewskie w kontekście rozwoju ruchów narodowych — białoruskiego i litewskiego.

alternatywę — harmonijne asymilowanie wpływów kulturalnych Wschodu i Zachodu, co, przynajmniej, w warunkach zaboru było niewątpliwie bardzo utrudnione.

Omawiając politykę Rosji na ziemiach Litwy historycznej ustosunkowuje się autor do kwestii, czy była ona motywowana głównie pobudkami nacjonalistycznymi i imperialnymi, czy też dążeniami do integracji państwa. Wykazuje, że nie ma podstaw do określenia jej jako integracyjnej (s. 103). Ocenia ją jako politykę państwowego nacjonalizmu, mającego na celu asymilację nierosyjskich narodów Imperium (s. 104).

Jedno z czołowych miejsc w wywodach autora zajmują kwestie rozwoju świadomości narodowej mieszkańców Litwy i Białorusi. Rozpatruje m.in. jej formowanie się wśród Białorusinów, zaznaczając przy tym rolę białoruskiej tradycji kulturalnej. Ta, jak dowodzi, kształtowała się w znacznym stopniu pod wpływem tradycji dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale pewną, pozytywną rolę w jej krystalizacji odegrał też tzw. „zachodniorusizm” (*zapadnorusizm*). Szczególną uwagę poświęca charakterystycznej dla znacznej części miejscowych Polaków tzw. podwójnej świadomości narodowej, zwanej też w literaturze przedmiotu „krajową”. Dowodzi, że jeszcze na początku XX w. zachowywała ona dużą żywotność, która objawiała się m.in. aktywnością w życiu politycznym tzw. kierunku krajowego. Wśród polskich elit na Litwie i Białorusi kierunek ten przed I wojną światową odgrywał największą rolę, a znalazł również niemałe poparcie w kręgach inteligencji litewskiej i białoruskiej (s. 213 i in.). Praca przedstawia skrupulatnie współpracę na gruncie zasad krajowych demokratycznych działaczy różnych narodowości. Głównym jej polem stały się w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej loże masoniiskie. Zdaniem autora ich rozwój stanowił istotny sukces organizacyjny krajowców. Podkreśla, że były one ośrodkami propagandy krajowości w jej „liberalno–demokratycznej postaci”, a udział w nich czołowych działaczy litewskich i białoruskich nie pozostawał bez wpływu na stosunki narodowościowe. Warto jednak zaznaczyć, że loże wileńskie pojawiły się stosunkowo późno (w 1910 r.), a najbardziej owocny okres ich działalności trwał zaledwie kilka lat — do 1913 r. (s. 204–205).

Środowiska stanowiące ostoję krajowości — demokratyczna inteligencja i konserwatywne ziemiaństwo — nieraz współdziałały ze sobą, ale trwałej współpracy nie nawiązały. Dla obu charakterystyczne były wewnętrzne podziały, które autor szczegółowo przedstawił. Zwraca uwagę jego propozycja wyodrębnienia w konserwatywnym nurcie krajowym dwóch kierunków: konserwatywnego i liberalno–konserwatywnego. Jako główne kryterium ich rozróżnienia przyjął stosunek do przemian politycznych w Rosji, zapoczątkowanych w 1905 r.

Z innych, poza krajowym, kierunków politycznych występujących wśród Polaków na Litwie historycznej, rozprawa najszerzej prezentuje demokratyczno–narodowy, zaznaczając jego nacjonalizm, ale zarazem i pewne „krajowe zabarwienie”. Wskazuje też na szerokie poparcie, jakim cieszył się on w szerszych kręgach miejscowej społeczności polskiej.

Sporo miejsca w pracy poświęcił autor działalności polskich środowisk i organizacji politycznych w wyborach do kolejnych dum państwowych. Rozpatrzył również działalność Polaków z Białorusi i Litwy w Dumie i rosyjskiej Radzie Państwa, tym samym wypełniając w pewnej mierze istotną lukę w historiografii.

Szeroko została uwzględniona w książce kwestia stosunku Polaków do społecznych i narodowych dążeń Białorusinów oraz Litwinów. Istotne jest wskazanie, iż wśród części krajowców zaznaczała się tendencja do utożsamiania się pod względem narodowym z Litwinami i Białorusinami nie tylko w sensie historycznym, lecz także etniczno–kulturowym. Wnikliwe przedstawienie stosunków polsko–białoruskich na przełomie XIX i XX w., zajmujących dotąd w historiografii skromne miejsce, stanowi jedną z ważnych zalet książki.

Lata I wojny światowej przyniosły zaostrenie się stosunków narodowościowych na Litwie i Białorusi, a z nim i kryzys krajowości. W tym czasie wybór między krajowością a nowoczesną ideą narodową, wyrażającą się w dążeniu do budowy narodowego państwa, został przesądzony na korzyść tej drugiej. Zdaniem autora było to w części skutkiem polityki okupantów niemieckich, w części zaś spontanicznego rozwoju nacjonalistycznych tendencji wśród ludności polskiej oraz pobudzających ten rozwój poczynań działaczy litewskich i białoruskich (s. 284).

Rozprawa znacząco uzupełnia dorobek badań nad dziejami Polaków na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ukazuje te dzieje nie tylko z perspektywy Wilna, ale także Grodna i Mińska. Należy spodziewać się, że mimo mikroskopijnego nakładu (160 egzemplarzy) zainspiruje dalsze badania nad problematyką polsko–białoruskiego sąsiedztwa w XIX–XX w., dla których tworzy rzetelne podstawy.

Jan Jurkiewicz  
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza  
Instytut Historii